

ӘОЖ 711.42

**ҚАЛАЛЫҚ ТИПТЕГІ КЕНТТЕРДІ ЗЕРТТЕУ МЕН БӨЛУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

Айтбек Рамазан Мақсатұлы

roma.9697@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Сәулет» мамандығы 2-курс
магистранты Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - К.К. Арынов

Қала үлгісіндегі кенттер, басқа елді мекендер сияқты, елді, атап айтқанда, Қазақстан халқын қоныстандыру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Елді мекендер-халық географиясының негізгі ұғымдарының бірі, бірақ бұл тұжырымдаманың елімізде нақты анықтамасы әлі жоқ. Көптеген экономикалық географтар қоныстанудың нақты тұжырымдамасын берді. С.А.Ковалев қоныс аудару (статикалық мағынада) - бұл халықтың аумақтар бойынша географиялық таралуының нақты көрінісі деп санайды және динамиканы қоныстану процесі бойынша белгілеу ұсынылады.[1] Дәл осы көзқарасты Э.Б. Алаев қоныс аудару ұғымы өндіріс орындарына, көлік желілеріне, табиғи ортаға және бір-біріне байланысты, сондай-ақ тұрғындарды өз аумақтары шегінде орналастыруға байланысты белгілі бір ұлттық экономикалық функцияларды орындайтын әр түрлі көлемдегі елді мекендер желісін орналастыруды білдіреді деп атап өтті.[2] Олар елді мекендер жүйесі болмаса да, қоныстану процесі белгілі бір территорияда жүруі мүмкін деп есептейді және олар қоныс аудару үдерісін процесс (динамика) ретінде қарастыруды ұсынады, ал оның күйі (статика) үшін олар терминді (халықтың таралуы) қолданады. Осы ғалымдардың көзқарастарын бөліп жармай, біз кез-келген аумақтың қазіргі қоныстану желісі үшін қоныс аудару термині өте қолайлы деп санаймыз және бұл тұжырымдаманың динамикалық мағынасын жаңа аудандарды игеру жағдайында (қоныстану) және халықтың қозғалысы – бұрыннан дамыған аудандарда белгілеуге болады.

Бұл елді мекен (населенным пунктом) (поселением) деп не саналуы керек және елді мекен тұрғындарының төменгі шегі қанша болады деген сынды мәселе сұрақ болып қала береді. Әдетте, қонысты (поселение) адамдардың қоныс аударуының бастапқы және негізгі формасы ретінде қарастыру жалпыға бірдей қабылданған. Хорев бұл қоныстың түрін ықшам деп атады. Міне, осы ұғымдарға қысқаша анықтама келтіреміз.

А.М. Колотиевский елді мекен деп келесі анықтамасын береді - адамдардың белгілі бір жеріндегі шоғырлануы, тұрғын үйлер, өндірістік нысандар, қызмет көрсететін объектілер және антропогендік табиғи ландшафттары бар аумақтар. Осылайша төмендегідей қортынды жасауға болады.[3]

Елді мекен (населенным пунктом) – дегеніміз, тұрғын үй, өндірістік ғимараттардың ықшам жиынтығы, онда адамдар тобы, отбасы немесе бірнеше отбасы тұрақты тіршілік етеді, олар әкімшілік тіркелімі бар және статикалық есепке алудың дербес бірлігі болып табылады.

Тұрғын аудан - бұл елді мекеннің талаптарына сәйкес келмейтін, негізінен дисперсті сипаттағы елді мекен, атап айтқанда:

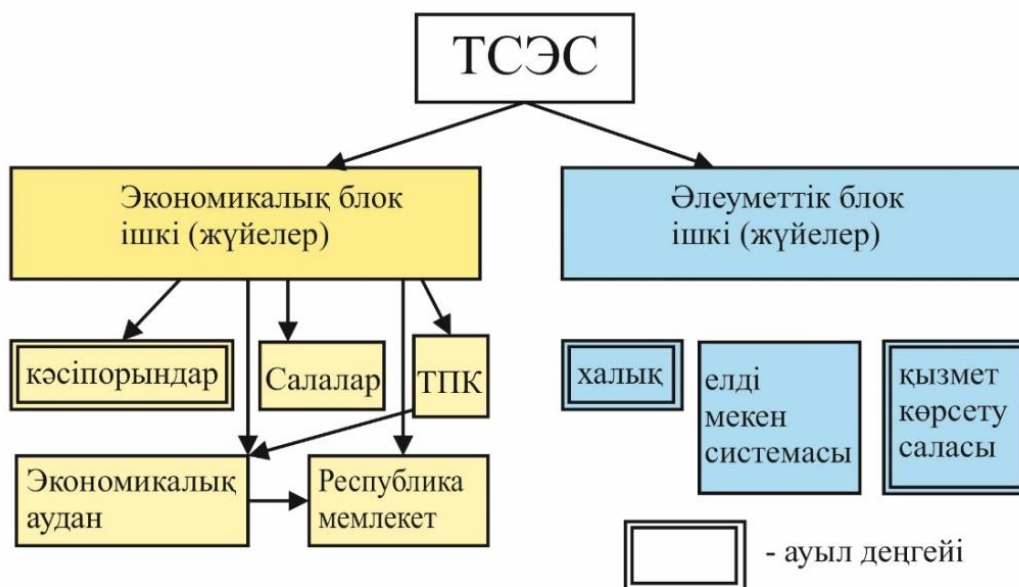
1. Уақытша (жыл бойы) немесе маусымда қолданылады
2. Бұл жеке тұрғын үй
3. Әкімшілік тіркеуі және ресми атауы жоқ
4. Бұл статистикалық есептің дербес бірлігі емес.

Тұрғын аудан – атқаратын функциясы бойынша тұрақты болуы мүмкін (орманшылардың күзетшілері, шынжыр табанды ауыстыру кабиналары, бөлек учаскелер және т.б.) және уақытша қоныстанған (аңшылардың саятшалары, лагері, жазғы лагерлері).

Сонымен қатар, қоныстану жүйе ретінде келесі ерекшеліктерге ие:

1. Қоныстану - бұл күрделі жүйе, оның өзі элементтерден тұрады (ішкі жүйелер). Елді мекен келесі элементтерден құралады: кәсіпорындар мен мекемелер, көлік, қызмет көрсету және тұрғын үй (тұрғын ғимараттар алып жатқан аумақ). Біз мұны қоғамды (елді мекен тұрғындарын) қамтиды деп санаймыз. Тізімде көрсетілген элементтердің әрқайсысы өзі алдына бөлек жүйе болып табылады, атқаратын қызметтері қоныстану жүйесінде өте қатты маңызға ие.[2]

Белгілі бір бірімен өзара байланыста болатын сәулет және әлеуметтік объектілердің болуы елді мекен деп санауға мүмкіндік береді [4]. Б. А. Манак ТЭС-ті екі жүйеден тұратын модель түрінде ұсынады (сурет-1).

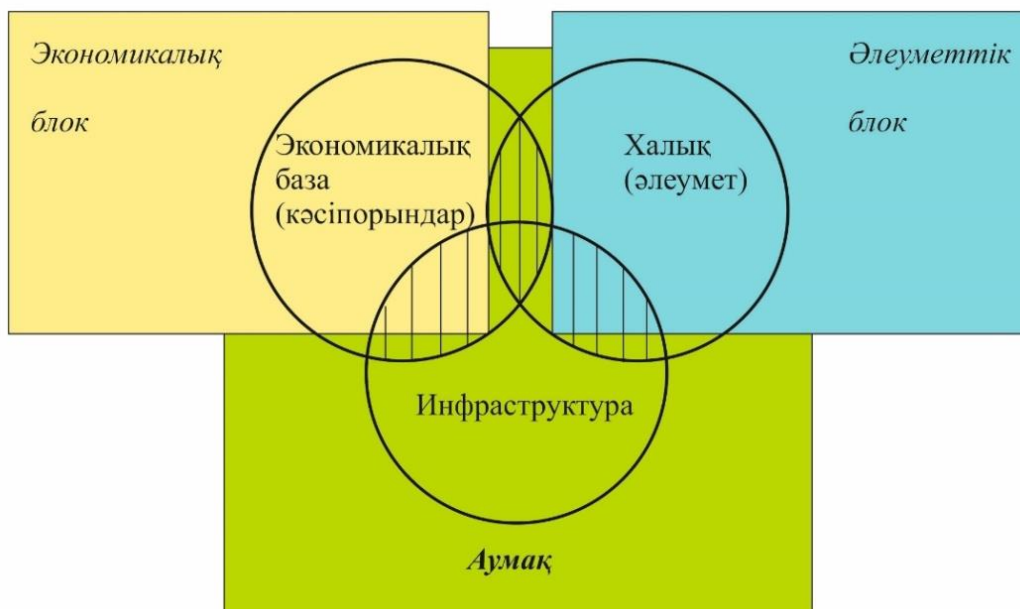
Сур. 1. Үлгі - елді мекендер ТӘЭС (авторы Б.А. Манак)

Яғни Манак бойынша елді мекеннің жүйесін құруда басты екі жүйені негізге алу қажет екенін көрсетеді.

Әлеуметтік инфрақұрылым аясында Е.Б. Алаев «... денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет, тұрмыстық қызмет көрсету кәсіпорындар» деп түсінеді. Ал С.А.Ковалев «әлеуметтік инфрақұрылым» және «қызмет көрсету секторын» ұғымдарын бір біріне синоним ретінде қарастырады. Біздің ойымызша, әлеуметтік инфрақұрылымға тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық кәсіпорындары және олар қызмет ететін тұрғын үйлер (елді мекен) кіруі де қажет.

2. Елді мекендер - бұл құраушы элементтер арасындағы байланыстың жоғары деңгейімен сипатталатын күрделі жүйе. Қоныстанудың осы өте маңызды ерекшелігін жүйе ретінде қарастыра отырып, қоныстану моделі, біздің ойымызша, осылай көрінеді (сурет-2).

Бұл жүйеде ең тәуелді объект халық болып табылады, өйткені бұл оның ішіндегі жағдайды түсінуге және талдауға қабілетті жүйенің жалғыз тірі элементі, сонымен қатар белгілі бір (өмір сүруге ыңғайлы) жағдайларға мұқтаж. Сонымен қатар, халық әрдайым дерлік осы жергілікті жүйенің ішіндегі жағдайды өзгерте алмайды (сыртқы жағдайлардың әсері, мысалы, елдегі саяси жағдай, көбінесе жүйенің өзінің мүмкіндігіне қарағанда күштірек болып шығады, экономикалық саланың дағдарысы) жағдайды өзгертпегенді жөн көреді, бірақ жүйені ыңғайлысымен алмастырады. Сонымен қатар, саланың экономикалық дағдарысы жағдайында әлеуметтік саланың әсері біршама әлсірейді, ал экономикалық әл – ауқат жағдайында күшейеді. Жүйе элементтерінің кем дегенде біреуінің қанағаттанарлықсыз жұмыс істеуі жағдайында, қалғандарының барлығы жағымсыз әсерге ұшырайды, содан кейін жүйе ішіндегі теңгерімсіздік (неблагополучные поселения) туралы айтуға болады.

Сур. 2. Үлгі - елді мекендер (авторы Э.Б. Алаев)

Егер барлық элементтер қалыпты жұмыс істейтін болса, онда жүйе тепе-теңдікте болады (благополучные поселения) және белгілі бір қоныстағы қолайлы жағдай туралы айтуға болады.

«Қалалық аймақ» ұғымы. Қазақстанның қалалық аймақтары деп айқындап көрсететін шекара жоқ. Жеке қалаларды қалалық аймақ, сондай-ақ қалаларға іргелес аймақ (әсіресе ірі, ірі), онымен күнделікті экономикалық және мәдени - тұрмыстық байланыстармен тығыз байланысты, қалалардың (қала маңындағы аймақ) деп нақты анықтамалар мен шекараға бөлу дұрыс болар еді. Қала маңындағы аймақ қайда аяқталатыны және оның шекарасы қандай екендігі туралы мәселе де өте қайшылықты. Бір қарағанда, қала маңындағы аймақтың сыртқы шекарасы қалалық агломерациялардың сыртқы шекарасымен сәйкес келетін сияқты.

«Қалалық аймақ» туралы нақты тұжырымдама әлі жоқ, ал бұл жерде тек қалалар үшін нақты критерийлер ғана емес, сонымен қатар шекаралар да бар (бұл жерде қала іс жүзінде аяқталып, ауыл басталады). Алайда, қалалық аймақ ұғымы ежелден қолданысқа енген, соған байланысты оны нақтылау қажет деп санаймыз.[5]

Біз қалалық аймақтар үшін келесі өлшемдерді ұсынамыз (олардың сандық параметрлерінсіз). Тәсіл қала мен ауыл арасындағы айырмашылыққа негізделген, яғни. олардың айырмашылықтары бойынша және кез-келген ерекшеліктер мен өтпелі формаларды ескермей жалпыланған және принципалды болып табылады (нақты критерийлер мен ауылдық жерлердің тұжырымдамасы да жоқ екенін ескеріңіз) - қалалық елді мекендерден тыс орналасқан аймақ.

Негізінде қалалық және ауылдық жерлерге бір объект кіреді - адамдар, үйлер мен басқа ғимараттар, жолдар және басқа коммуникациялар. Бірақ ауыл мен қаланың арасындағы айырмашылық мынада, бұл объектілер, біріншіден, бір-біріне деген басқа қатынаста болады (қалалық жерлерде кейбір объектілер сандық жағынан басым, ауылдық жерлерде - басқалары), екіншіден, олар сандық жағынан ерекшеленеді. Осыған байланысты, қалалық аймақ, біздің ойымызша, келесі белгілермен (критерийлермен) сипатталады деп айтуға болады;

1. Заттардың үлкен масштабы - ғимараттың биіктігі, құрылымның көлемі, аумақтың ауданы, қашықтықтардың ұзындығы - жолдар және т.б. (критерий шкаласы -)

2. Бірлікке шаққандағы объектілердің (адамдар, ғимарат) жоғары тығыздығы (тығыздық критерийі)

3. Уақыт бірлігінде объектілер арасындағы байланыстардың жоғары қарқындылығы - өмір ырғағы, адамдардың байланыс саны мен жиілігі және т.б. (қарқындылық критерийі)

4. Жасанды (техногендік) басым объектілердің алуан түрлілігі. Қалалық жерлерде кейбір ауылдық элементтерді де кездестіруге болады, ауылдық жерлерде көптеген қалалық элементтер кездеспейді (критерий - алуан түрлілік).

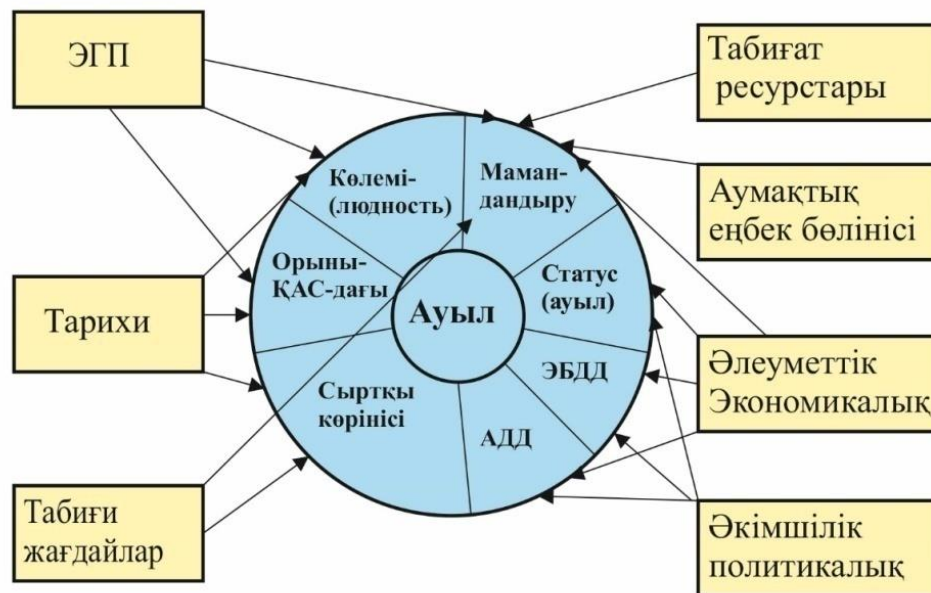
Жоғарыда аталған барлық критерийлер бойынша қалалық елді мекендердің басым көпшілігін қалалық аймақтарға жатқызу қиын.

Уақыттық аспектіде елді мекеннің негізгі екі өзара тығыз байланысты даму кезеңін ажыратуға болады - қалыптасу және қызмет ету. Бұл кезеңдерді шартты түрде ғана ажыратуға болады, бұл бірінен соң бірі жыртылған және қарапайым нәрсе емес. Шын мәнінде, олар бір-біріне еніп, өзара тәуелді болып келеді, ал біреуі немен аяқталып, екіншісі басталатынын байқау қиын. Шындықта бұрыннан бар қоныс әлі де өзгеріп отырады, үнемі өзгеріп отыратын сыртқы жағдайлардың (әрекеттің) әсерінен өзгереді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы екі модель түрінде ұсынамыз (сурет 4.5). Аумақтық реті (тығыздығы), өлшемдік классификациясы және типология негізі (қалалық және қалалық емес деп бөлу) бар елді мекендердің жиынтығы елді мекендер желісі (елді мекендер желісі) деп аталады. Алайда, елді мекендер де күрделі формацияларды құрайды - қоныс аудару жүйелері (қоныстар).

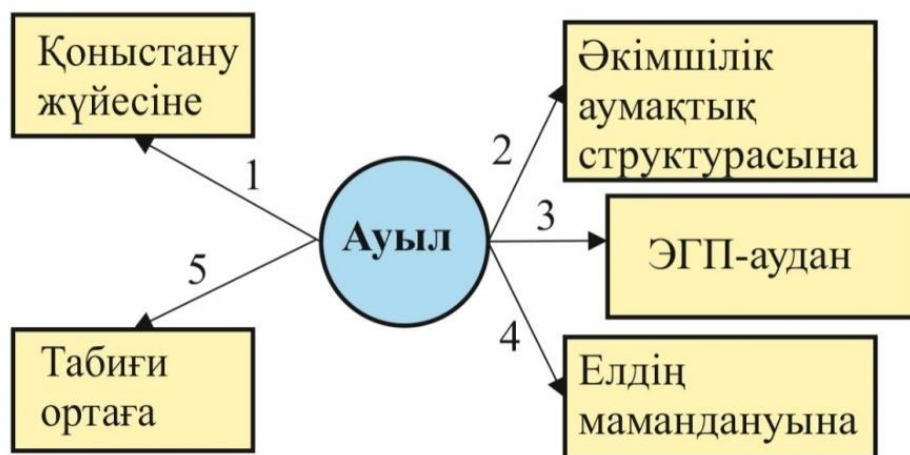
Зерттеу нәтижесі.

Жоғарыда аталған жүйелерді негізге ала отырып, экономикалық нарық жағдайында бәсекеге қабілетті және қалалық және ауылдық елді мекендердің жақындасуы, бірігуі, қала және ауыл халқының өмір сүру жағдайларын жақсарту жағдайында келесідей өз моделімізді ұсынамыз.

Сур. 4. Сыртқы факторлардың әсерінен қоныстың қалыптасуы (1 кезең)

Шартты белгілер ЭГП – экономикалық-географиялық позициясы, қоныстану жүйесі, ЭБДД – экономикалық база даму деңгейі, АДД – адам даму деңгейі.

Сұр. 4. елді мекеннің кезінде қоршаған аймаққа әсері (2 кезең)

Шартты белгілер 1-қызмет көрсету, жабдықтау (снабжение), 2-қаржылық қатынастар, 3- ЭГП (района основном улучшается), 4-өндіріс, қызмет, 5-қалдықтар, ластану.

Қоныстандыру жүйесі иерархия қасиетіне ие. Жергілікті қоныстану жүйесі аймақтықтардың бөлігі болып табылады. Аймақтық қоныстану жүйесі өз кезегінде елді бірыңғай қоныстандыру жүйесін құрайды, оның тұжырымдамасын алғаш К.К. Шешелгис енгізген болатын.

Қорытынды. Қалалық типтегі елді мекендердің біртұтас қоныстану жүйесіндегі рөлі өте маңызды және олардың орталық функцияны орындауымен ғана шектелмейді. Қоныстану жүйесінің басты қағидаттарының бірі қалалық және ауылдық елді мекендердің жақындасуы, бірігуі, қала және ауыл халқының өмір сүру жағдайлары мен деңгейін теңестіру болып табылады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде қалалық және ауылдық өмір салтын жақындастыру идеясын жүзеге асыру мүмкін болатынына сенімдіміз (мысалы, жайлы жайлы тұрғын үйлер және сонымен бірге – жерге, табиғатқа жақындық).

Дәл осы типтегі елді мекендер қалалар мен ауылдық елді мекендерден жағымды нәрсені қабылдап, барлық жағымсыз және жетілмегендерін тастап, өз тұрғындарына оңтайлы өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ете алады. Оның дамуының постиндустриалды кезеңіне өткен елдер (АҚШ, Батыс Еуропа және т.б.) дәлел бола алады. Ал дамыған елдерде қала орталықтарынан қала маңындағы аудандарға және ауылдық жерлерге көшу үрдісі артып келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ковалев С.А. Сельское расселения (географическое исследования). – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 371 с.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Изд-во Мысль, 1983. – 350 с.
3. Колотиевский А.М. Система основных категорий общей теорий расселения / Районная планировка и градостроительства. – Рига, 1973.
4. Манак Б.А. Методика экономико-географических исследований: учебное пособие для географических специальностей университетов. – Минск: Изд-во «Университетское», 1985. – 157 с.
5. Популяризация сельского образа жизни через сохранение и эффективное использование культурного наследия села. [Электронный

ресурс].Режимдоступа:<https://президентскиегранты.рф/public/application/item?id=abdd318d-04da-4ac9-bd78-535a5c05ccb8> (Дата обращения: 12.12.2018)